

Comentari:

Producció científica sobre la immigració negroafricana a Espanya i Catalunya. Revisant els objectius de l'acadèmia

Laia Narciso Pedro

Departament d'Antropologia Social i Cultural

*Grup EMIGRA - Centre d'Estudis i Recerca en Migracions, Universitat Autònoma de
Barcelona*

1. Introducció.

Actualment l'estudi de les migracions internacionals a l'Estat espanyol i Catalunya s'ha consolidat com a camp d'estudi específic de les ciències socials, i com a camp d'interès per altres ciències, especialment en àmbits com la salut o l'educació. Aquesta afirmació pot defensar-se amb diversos indicadors, d'una banda pel volum d'obres vinculades a aquesta temàtica, que va fer aparèixer ja al 2006 una obra de recopilació bibliogràfica, i de l'altra, per l'existència de grups i centres de recerca específics sobre aquesta temàtica presents a pràcticament tots els departaments de diferents disciplines vinculades a les ciències socials a les universitats espanyoles, i amb gran presència a les catalanes.

Aquesta consolidació ha de permetre fer una anàlisi de com s'està abordant aquest fet social, complex per la seva diversitat i especificitat en relació a les característiques de les diferents migracions segons orígens o diàspores de migrants, així com per les implicacions de transnacionalitat, i la importància que està adquirint a l'agenda política i a la societat.

Em proposo explorar l'abast d'una inquietud. El meu coneixement pròxim, laboral i personal, de persones procedents d'aquests països, em permet constatar les vivències especialment dures per aquesta població en aquests moments de crisi econòmica, que no es veuen reflectides encara en la producció actual sobre migracions¹. Tot i que aquest buit podria explicar-se per l'actualitat del fenomen, després de recollir i analitzar la producció acadèmica de temàtica general² en relació a les migracions procedents d'Àfrica negra en els últims vint anys (Narciso 2010), confirmàvem que l'evolució d'aquesta seguia en paral·lel a la història d'assentament a l'Estat d'aquests migrants, observant un menor pes específic en el volum d'obres a partir del moment que altres grups de diferents orígens esdevenen majoritaris.

Pel que fa a l'estudi de les migracions en general, ja vèiem en l'anàlisi de Bardají (2006) que alhora que es consoliden les migracions a l'Estat es consolida l'interès

¹ L'impacte de la crisi als països d'origen fou analitzat, per exemple, al curs ofert per la Universitat Complutense l'estiu de 2009 "Migración, crisis y conflicto en África subsahariana", sense abordar el seu impacte aquí.

² Per temàtica en general em refereixo a les aproximacions on l'objectiu no és aprofundir en un tema concret per al cas negroafricà, sinó l'objectiu en sí mateix és destacar les peculiaritats generals les migracions de persones d'orígens d'Àfrica negra.

acadèmic/científic respecte aquest fet social. El mateix autor explica com als últims anys, les publicacions es van especialitzant escollint algun tema monogràfic deixant enrere les publicacions més generalistes sobre immigrants estrangers o sobre nacionalitats en concret. Així doncs l'augment d'investigadors i de l'especialització respecte a les temàtiques abordades implica un desinterès per l'estudi de les migracions en general, passant a tractar temàtiques més concretes.

En aquest article analitzem quina ha estat la producció en tres aspectes centrals de la vida social, en els quals hi ha àmplia bibliografia específica sobre migracions: mercat de treball, salut i educació. Aquesta revisió es proposa, per tant, copsar si realment un cop l'acadèmia s'especialitza també es perd interès per l'estudi de particularitats de les migracions procedents d'Àfrica negra. Si això no succeís, la pèrdua de pes específic de les obres sobre migracions negroafricanes observada, no es podria atribuir al fet que l'acadèmia reflecteixi el procés d'assentament dels diferents col·lectius a l'Estat, sinó que hauria d'atribuir-se a la pròpia l'evolució de l'acadèmia, que suposa major especialització temàtica i augment d'especialistes. En resum, es tracta de constatar si l'acadèmia ha estat un reflex del propi procés d'assentament dels diferents col·lectius a l'Estat, o ha anat més enllà investigant els problemes socials vinculats al fenomen migratori actual, des de les perspectives dels protagonistes. És a dir, si la recerca simplement ha estat paral·lela als fluxos, *des d'una perspectiva receptora*, o bé ha estat vinculada a les problemàtiques experimentades per cada grup migrant, *des d'una perspectiva socialment sensible*.

2. Les migracions d'Àfrica negra a Espanya i Catalunya: una proposta d'anàlisi de la producció acadèmica.

Les migracions han estat un fenomen comú al llarg de la història, intrínsec a l'espècie humana, tot i això, es parla de la “nova immigració” del segle XXI, ja que es diferencia dels moviments de població existents fins ara especialment per dues característiques: la seva internacionalització i el seu volum en termes absoluts. És producte del context de globalització, on els moviments de població, així com els intercanvis monetaris, de mercaderies o de coneixement, s'han mundialitzat, són constant i en totes direccions, i són de caràcter *transnacional* (Glick Schiller, N. i Szanton Blanc, C. 1995; Portes, A., Guarnizo, L. i Landolt, P. 1999; Beck, U. 2000; Koser, K. i Al-Ali, N. 2002). El que caracteritza als *nous* immigrants ha estat que s'han convertit, en la major part dels casos, en una classe obrera que viu més enllà del model de fronteres “(...) els treballadors es converteixen en un component més de la circulació de recursos a escala global, que opera dins els límits de la divisió internacional del treball”. (Parella 2007: 124). Implica a una proporció significativa de persones i no és una activitat transitòria ni excepcional sinó caracteritzada per l'estabilitat en el temps, tot i la flexibilitat en l'espai.

Pel que fa a Espanya i Catalunya, la immigració en la última dècada ha esdevingut més significativa pel volum de persones en termes absoluts i per la seva intensitat temporal, així com per les seves noves característiques vinculades a l'estrangeria (Domingo 2007). Tot i que autors alguns indiquen l'arribada de migració econòmica estrangera des de mitjans dels vuitanta, no és fins més tard, especialment a partir de l'any 2000, que aquesta *nova immigració* comença a ser significativa, i s'accelera el flux migratori, constituint la migració internacional com a “fet o problema social” al nostre context. (Cachón 2003 citat per Parella 2007: 122).

Aquest canvi de model migratori no és únic de l'Estat espanyol, sinó que es produeix de la mateixa manera a altres societats del *sud d'Europa*. D'una banda, països que fins ara havien estat considerats com a camins per arribar a les àrees més riques de la Unió Europea, passen a ser el destí per sí mateix. La Unió europea cada vegada reforça més les seves

fronteres, endurint les polítiques d'estrangeria, arrel de la crisi econòmica dels setanta, alhora que aquests països generen gran demanda de treball poc qualificat.

Justament en aquest moment és quan comença l'arribada a Europa de persones procedents especialment d'Àfrica (Marroc i Àfrica negra). Les causes concretes que porten a Espanya i especialment a Catalunya a persones procedents d'Àfrica negra han estat descrites en aquests mateixos termes: la llarga tradició migratòria intra-continental, l'empobriment dels països d'origen, la dificultat per accedir als països més rics i el bon moment econòmic de destí (Kaplan 1998; Gómez Fayrén i Bel Adell 2000; Rodríguez 2002a; Jabardo 2004; Alvear 2008)

Segons Kaplan, a l'Àfrica occidental l'emigració és una estratègia familiar que històricament s'ha manifestat en diferents patrons migratoris. (Kaplan 1998:94) Referint a Findley i Ouedraogo (1993) distingeix dues estratègies: de supervivència i de mobilitat. Les primeres són migracions mixtes de tipus rural/urbà, en les que les persones es desplacen del camp a la ciutat o a països limítrofes per realitzar feines temporals, amb l'objectiu d'obtenir diners per a les despeses bàsiques dels grups domèstics. Les segones són migracions bàsicament masculines i transcontinentals, sovint amb destí a Europa, però passant per altres països africans com Nigèria i Líbia, per reunir els diners suficients per assumir la despesa del viatge. Es tracta d'una inversió familiar amb l'expectativa de millorar la categoria socioeconòmica dels membres i diversificar les seves fonts d'ingrés. Els diners obtinguts s'utilitzen, a més de per a despeses bàsiques, per educació dels infants i per a la construcció de vivenda sòlida.

En aquesta línia, Mendiguren (2010), exposa com entre una de les comunitats negroafricanes amb més tradició migratòria a Europa, les d'ètnia soninké, la migració és una forma més de solidaritat no només familiar sinó comunitària (entenent per comunitat les relacions referents a la pertinença a una ètnia, clan, llinatge, segment, família extensa, classe social, grup d'edat, poblat, barri, regne o religió [2010: 131]) com a estratègia per assegurar protecció social, poder i prestigi entre els seus membres. Les xarxes d'ajuda mútua i solidaritat familiar i comunitària es reproduïxen 'en el temps i l'espai', també el transnacional, esdevenint un dels pilars de la seva reproducció social.

A partir dels anys setanta s'inicia a la regió d'Àfrica occidental un important deteriorament ecològic que repercuteix directament en les possibilitats econòmiques i l'augment de les migracions. Inicialment, s'inicien migracions intercontinentals, d'homes, i les persones procedent de Senegal i Gàmbia segons Kaplan (1994: 96), es mouen especialment cap a Nigèria, a treballar a les mines de pedres precioses. D'allà surt un vol Lagos-Madrid que no requereix visat, i per molts suposa la porta d'entrada a Europa en un moment on accedir-hi és cada vegada més difícil. Els primers immigrants senegambians arriben a un destí originàriament no previst però aviat es mouen de Madrid al Maresme, per la demanda de mà d'obra agrícola que hi havia a la zona. Així dons una arribada "casual" a un país on no hi havia hagut intensos llaços històrics³, ni lingüístics, ni comercials... que poc a poc produeix l'assentament de les migracions negroafricanes, especialment un cop s'inicien els processos de reagrupament familiar (el primer al 1991) i arriben també les primeres dones.

En aquest sentit, Jabardo (2004) sosté que les causes que expliquen la immigració senegambiana a Catalunya són en part contradictòries. D'una banda l'exclusió d'Àfrica dels processos de globalització econòmica (amb la perpetuació de l'empobriment i els índex més baixos de desenvolupament) i de l'altra, l'augment de les xarxes informacionals que connecten els africans amb la resta del món (que fan que circuli la informació suficient per

³ Sepa Bonaba, E. (1998a) apunta que sí que existeixen relacions històriques entre països d'Àfrica subsahariana i Espanya, i les narra des del S. XIV amb la colonització i el tràfic d'esclaus fins a l'actualitat.

conèixer que Catalunya requereix mà d'obra, i com indicava Kaplan (1998), els canals socials que faran que es vagin establint, reproduint la seva distribució ètnica d'origen).

Quan es consoliden les migracions transnacionals a Catalunya, a partir de l'any 2000, s'inicia l'arribada de persones d'una gran diversitat d'orígens i s'accelera el flux migratori, les migracions negroafricanes, tot i no deixar d'augmentar, passen a ser relativament minoritàries, i així al 2009, la població amb nacionalitats de països d'*Àfrica subsahariana* representen el 5'3% de la població estrangera total, segons dades de l'Idescat, amb presència més significativa en alguns enclaus.

Ara sí que podem parlar sense discussions d'una història de contacte, la transnacional, que de la mateixa manera que passa amb altres col·lectius o diàspores, planteja noves realitats i per tant nous debats en l'àmbit científic vinculats tant a *origen* com a *destí*.

Com s'ha abordat aquest anàlisi des del món acadèmic en el context concret de Catalunya i Espanya?

La recopilació de Bardají (2006) i de la producció científica sobre migracions a Espanya (Observatorio Permanente de la Inmigración) permet observar el volum de producció i especialment les temàtiques concretes abordades des dels anys vuitanta fins a l'any 2006. Així, des de finals dels vuitanta i inicis dels noranta, coincidint amb el canvi de model migratori, hi ha obres referents a immigració estrangera a l'Estat espanyol i Catalunya. Al 1987 apareix la primera gran investigació a escala nacional desenvolupada pel Colectivo IOE, *Los inmigrantes en España*, en un monogràfic publicat per la revista *Documentación social* de Cáritas Española (n. 66, 1987).

Bardají reproduïx l'argument del Colectivo IOE segons el qual bona part dels experts en emigrants espanyols, o experts en minoria gitana o barris marginals, passen a interessar-se per aquesta *nova immigració* i és a finals dels vuitanta i inici dels noranta quan es comença a construir 'l'expert en migracions', fins que ja al 2002 trobem "una explosión numérica de expertos en cuestiones migratorias en cualquier rincón del Estado" (Bardají 2006:19). Alhora que es consoliden les migracions a l'Estat es consolida l'interès acadèmic/científic respecte aquest fet social. Als últims anys, les publicacions es van especialitzant, deixant enrere les publicacions més generalistes sobre immigrants estrangers o sobre nacionalitats en concret. Podem pensar que aquest canvi es produeix per diversos motius: d'una banda, pel funcionament propi de l'acadèmia, on el major nombre d'experts implica més producció, i suposadament aprofundiment i especialització, o d'altra banda, per les característiques de les migracions en cada moment, que fa que amb la major diversificació d'orígens i volum de població parlem de realitats més concretes i específiques per als diversos grups.

La metodologia de recerca de la bibliografia específica s'ha fet seguint tres criteris principals:

- Multidisciplinarietat (antropologia, sociologia, geografia, demografia, ciències de la salut i de l'educació)
- Periodització dins dels últims vint i cinc anys (1985-2010)
- Articles, capítols de llibre o llibres i tesis de producció espanyola i catalana, fruit de treballs de recerca, i no versions divulgatives o premsa.

La cerca s'ha fet en català i castellà a les bases de dades: ISOC (CSIC), ISI Web of Knowledge, ERIC (CSA), ERIC (EBSCO) i Dialnet, així com a les dades que aporten diferents investigadors a les pàgines webs dels Departaments d'Universitats espanyoles, i reculls bibliogràfics sobre Immigració ja existents.

Les paraules clau per a la cerca han estat:

- Àfrica, Àfrica negra, africà, africana, negroafricà, negroafricana.
- Subsahariana, subsaharià.
- Gambians, gambià, gambiana.

- Senegalesos, senegalès, senegalesa.
- Mandinga, mandinka, malinké, mandé o manden / bambara / soninké, sarakole, seraculeh, o serahuli / wolof / fula, fulani, peul, pula o fulfuldeh / diola, yola o djola / tucolor / serer o serere.
- Combinatòria amb Salut, Educació i Mercat de treball.

L'anàlisi de la producció acadèmica respecte immigració negroafricana a Espanya i Catalunya es planteja a continuació creuant dos aspectes: d'una banda dividint la producció en diferents etapes, corresponents a diferents moments d'assentament de la immigració negroafricana al territori juntament amb els fluxos generals d'altres orígens, comentats a l'apartat anterior, i de l'altra, agrupant la producció a partir de les temàtiques de les quals s'ocupa la producció sobre migracions en general en cada àmbit específic.

Respecte al primer punt, cal dir que l'arribada de població estrangera procedent d'Àfrica negra, especialment de Senegal i Gàmbia, a Espanya va suposar cap a mitjans del vuitanta i inici dels noranta l'aparició d'un nou fenomen social i un nou camp d'estudi per als investigadors/es. Kaplan (1998) situa les primeres arribades d'homes cap a 1985, i les primeres arribades de dones cap al 1991 amb el procés de reagrupament familiar que es va promoure aquell any, que ens indica alhora la superació d'un primer període d'assentament. Distingirem, per tant, un primer període d'arribada de població, especialment masculina entre 1985-1991, i un segon període a partir dels reagrupaments del 1991 i fins al moment en que es diversifica l'arribada d'orígens de la població estrangera, aproximadament l'any 2000, per tant entre 1992-2000 i un tercer període, des de llavors fins a l'actualitat, 2001-2010.

Respecte a les temàtiques recopilades, cal dir que es recullen temàtiques específiques⁴ vinculades a mercat de treball, salut i educació referides a la immigració negroafricana, entenent que aquests són els àmbits centrals de la incorporació al nou context social, deixant de banda aspectes més específics com les polítiques o mitjans de comunicació, entre altres. La qüestió de gènere es té en compte de forma transversal en la producció. Per tal de fer una anàlisi de les temàtiques abordades i els buits existents, aquesta es compararà amb la producció acadèmica nacional sobre immigració en general durant el mateix període, recopilada per Bardají (2006).

3. La producció acadèmica sobre immigració negroafricana a Espanya i Catalunya.

3.1 Mercat de treball i immigració negroafricana.

Al capítol "*Trabajo y economía*" p.224-250, del recopilatori de Bardají (2006), trobem un llistat bibliogràfic de vint-i-set pàgines, i li podem afegir, com justificarem més endavant el capítol sobre "*Cooperación y desarrollo*" pàg. 345-348, i amb això tenim més de sis-centes referències citades.

Pel que fa a les temàtiques abordades, que ens serveixen de referència per a l'anàlisi concret sobre mercat de treball i població negroafricana, podem distingir vuit temes principals:

- Obres generalistes respecte a característiques dels immigrants negroafricans en relació al mercat de treball, inserció laboral, condicions.
- Segmentació del mercat de treball: sectors, economia submergida.
- Balanç econòmic: contribució.
- Empresariat d'origen negroafricà.
- Desenvolupament i cooperació (impacte a origen).
- Racisme i mercat de treball.
- Dona negroafricana i mercat de treball.

⁴ Consultar NARCISO (2010) per al recull de referències de temàtica general.

- Inserció laboral de fills i filles de la immigració negroafricana.

Respecte a la producció sobre mercat de treball i immigració en general, ja hi ha un important nombre de publicacions des dels noranta, i especialment entre 1997 i 2004 (i al voltant de l'any 2000, on molts autors han situat la internacionalització de les migracions a Espanya). Pel que fa a les temàtiques, les obres més freqüents eren de temàtiques genèriques, la segmentació laboral i l'empresariat d'origen immigrant, i les menys abordades són mercat de treball i fills/es de la immigració estrangera, immigració i sindicat, l'impacte a origen i les remeses, i mercat de treball i gènere. Destaca la poca presència de referències a les migracions negroafricanes en obres genèriques que inclouen el cas de diversos col·lectius o comparacions segons diferents nacionalitats.

En el cas de les investigacions sobre mercat de treball i població d'origen negroafricà (sobretot senegambià), el resultat de la cerca en diferents bases de dades és el següent:

De 1985 a 1991: No s'han trobat autors que investiguin immigració negroafricana i mercat de treball específicament.

De 1992 a 2000: Bel Adell, C. et al. (1996); Centre d'Estudis Africans (1999); Centro Pignatelli, (ed.), Alemany, J.M. et al. (1997); Checa, F. (1998); Colobrans, J., Cruz, A. i Fernández, E. (1992); Gelpi, E. (1999); Gozávez Pérez (dir), Ponce Herrero, G. et al. (1993); Hernández, I. (1993; 1997); IDFO. Institut per al Desenvolupament de la Formació i l'Ocupació (1998; 1999); Mendoza, C. (2000); Ramírez Angulo, M.J (1997) Tshibambe, N. (1997); Vargas, M.D. (1998); Wabgou Maguemati, E. (2000).

De 2001 a 2009: Acien, E., Majuelos, F. (2003); Diao, A. (2007^a; 2007b); Fons Català de Cooperació (2005); Goldberg, A. (2004; 2006); Jabardo, M. (2001; 2004a); Pallares, J. (2009) ; Sow, P. i Tété, K. (2007); Sow, P. (2004a; 2004b).

En un primer moment, no es poden identificar autors que tractin aquesta temàtica, i això pot ser d'una banda perquè l'arribada recent fa que no hi hagi encara consolidat l'objecte d'estudi com a tal, o perquè l'interès era més ampli. El gruix d'autors els trobem en la segona fase del primer període, és a dir, a partir del moment en el que es consolida la presència d'immigrants negroafricans a través dels primers processos de reagrupament familiar, especialment a partir de 1995. En el tercer període trobem alguns autors que aborden temàtiques molt específiques dins del tema del mercat de treball.

Destaquen per nombre les **obres generalistes respecte a característiques dels migrants negroafricans en relació al mercat de treball**. La majoria d'autors plantegen la qüestió a través de parlar de la inserció laboral, o les condicions de treball d'aquests immigrants, i han estat realitzades especialment durant els anys noranta. Els autors que als últims temps es dediquen a aquesta temàtica, entre altres, al territori català són Mercedes Jabardo i Alejandro Goldberg.

Les referències obtingudes són⁵:

COLOBRANS, J., CRUZ, A. I FERNÁNDEZ, E. (1992). *Exposició dels resultats de la investigació sobre la situació dels immigrants nord i centre africans a la Província de Barcelona: projecte integral d'inserció social i professional per treballadors immigrants nord i centre africans*. Barcelona: APIP: HACER co-finançat per Fons Social Europeu i Area de Promoció Econòmica, Diputació de Barcelona.

GOZÁLVEZ PÉREZ (dir); HERNÁNDEZ, I. (1993). *Inmigrantes marroquies y senegaleses en Alicante y Castellón: características demográficas, socio-económicas, culturales y de hábitat*. Alicante: Secretariado de Publicaciones, Universidad de Alicante.

⁵ He optat per citar les obres completes en tot aquest apartat perquè pugui apreciar-se el títol i la vinculació amb la temàtica comentada, així com ordenar les obres per any, per apreciar si hi ha evolucions o tendències respecte a les temàtiques i el volum d'obres. Aquestes referències no s'inclouen a l'apartat final, per evitar repeticions.

BEL ADELL, C. et al. (1996). *Realidad social de la inmigración: condiciones de vida del inmigrante africano en el municipio de Murcia*. Murcia: Servicio de Publicaciones, Universidad de Murcia.

CHECA, F. (1998). *Africanos en la otra orilla: trabajo, cultura e integración en la España mediterránea*. Barcelona: Icaria.

IDFO. Institut per al Desenvolupament de la Formació i l'Ocupació (1998). *Inmigración africana y formación continua: estrategias de adecuación metodológica de la formación continua al colectivo inmigrante africano en Cataluña*. Barcelona: IDFO, DL.

IDFO. Institut per al Desenvolupament de la Formació i l'Ocupació (1999). *Seguridad e higiene en el trabajo para trabajadores africanos*. Barcelona: IDFO, DL.

WABGOU MAGUEMATI, E. (2000). "Estudio sobre la inmigración de los senegaleses en la Comunidad de Madrid desde una perspectiva de redes sociales." En *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid). Vol. 1: Flujos migratorios, documento 4, 21 p. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

JABARDO, M. (2001). *Ser africano en el Maresme. Migración, trabajo y etnicidad en la formación de un enclave étnico*. Tesis de doctorado. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

GOLDBERG, A. (2004). *Ser inmigrante no es una enfermedad. Inmigración, condiciones de vida y de trabajo. El proceso de salud/enfermedad/atención de los inmigrantes senegaleses en Barcelona*. Tesis de doctorado. Dir. Kaplan, A. I Romaní, O. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

JABARDO, M. (2004a). Culturas del trabajo y trabajo de las culturas. Una mirada a los senegambianos del Maresme, a *Studia Africana*, 13, octubre, pp. 7-15.

Un altre tema a destacar és la **segmentació del mercat de treball**. Com indica Parella, comentant les dades d'afiliació a la Seguretat socials segons continents i grups de cotització "(...) l'etnoestratificació només afecta els estrangers no comunitaris (les nacionalitats d'estrangers que es corresponen amb la figura social de "l'immigrant"), sobretot els africans." (Parella, 2007:137)

Així, podríem pensar que és una temàtica d'especial interès per analitzar, però sorprèn el poc abast de les anàlisis. També hi ha autors que han analitzat específicament sectors on es concentra bona part de la població immigrant negroafricana, així com qüestions vinculades a l'economia submergida. En aquest sentit, destaca Papa Sow com a autor que investiga aquestes qüestions en relació als immigrants senegambians a Catalunya.

VARGAS, M.D. (1998). La inmigración africana de venta ambulante: el caso de Alicante, en Checa, F. (Ed.) *Africanos en la otra orilla: trabajo, cultura e integración en la España mediterránea*, Barcelona: Icaria, pp. 61-77.

MENDOZA, C. (2000). Inmigración africana y agricultura en España: el caso de la provincia de Girona, en *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid). Vol. 3: *Inmigración, economía y mercados de trabajo*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

ACIEN, E., MAJUELOS, F. (2003) De la exclusión al estigma. Mujeres inmigrantes africanas en contextos de prostitución en el Poniente Almeriense, Almería: Asociación Pro Derechos Humanos de Andalucía.

SOW, P. i TÉTÉ, K. (2007). *Estalvis Populars africans a Catalunya: Tipus i formes submergides de pràctiques financeres dels immigrants*. Barcelona: Informe de la Fundació Jaume Bofill.

PALLARES, J. (2009) el nº 10 "Mujeres inmigrantes y trabajo sexual en Lleida" de *Collección Sud-Nord* nº 9.

Amb encara menys treballs, es troba tractat el tema de l'**empresariat d'origen negroafricà**, principalment amb dos autors, el ja citat Papa Sow, que aborda les pràctiques comercials transnacionals, i Alejandro Goldberg que es centra en el comerç informal de venda ambulant: SOW, P. (2004a). "Prácticas comerciales transnacionales y espacios de acción de los senegaleses en España" en Ribas, N.; Escrivà, A. (coord.). *Migración y desarrollo: estudio sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*. Córdoba: CSIC.

GOLDBERG, A. (2006). "Dinámicas y estrategias socioculturales de inserción económica de los migrantes senegaleses: una indagación etnográfica", en *Empresariado étnico en España*. Madrid: Subdirección General de Información Administrativa y Publicaciones, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales y Fundación CIDOB, pp.263-286.

Finalment, s'ha localitzat un estudi del **balanç econòmic**, analitzant la contribució de treballadors africans a l'economia espanyola i a d'altres aspectes socioculturals:

GELPI, E. (1999). "La contribución de los trabajadores inmigrantes a la vida económica, cultural y social", en *Inmigración africana y formación continua : Iª Jornada de intercambio metodológico*. Barcelona: IDFO.

Algunes publicacions es refereixen a l'**impacte de les migracions a origen**. Tradicionalment, aquest tema per a altres col·lectius s'aborda a través de l'anàlisi en termes de guany i pèrdues que suposa la migració per a origen - destí, fent referència a la inversió perduda en treballadors qualificats que marxen de països pobres cap a rics, les remeses, aspectes d'organització familiar i afectiu, etc., però en el cas senegambià, destaca la incidència en el tema de la cooperació al desenvolupament, el qual podem entendre'l com un impacte en origen que suposa la migració. En aquest sentit, han sorgit nous termes com el co-desenvolupament qüestionat per altres autors com Jabardo (2004; 2006) que entenen aquest procés com una estratègia dels immigrants, o en termes de Durand (1994) o Landolt (2001), com una remesa col·lectiva: "Lo significativo de la más reciente migración senegalesa hacia Europa-preferentemente hacia Francia, Italia y España, que se han convertido en sus principales destinos- es la forma en que los emigrantes consiguen canalizar los recursos de las Ongs (asociaciones de apoyo a la inmigración o asociaciones de inmigrantes) hacia sus lugares de origen." (Jabardo 2004:5)

Així, trobem principalment:

CENTRO PIGNATELLI (ed.); ALEMANY, J.M. *et al.* (1997). *Desarrollo, maldesarrollo y cooperación al desarrollo: África Subsahariana*. Zaragoza: Departamento de Educación y Cultura.

HERNÁNDEZ, I. (1997). "La mujer en el desarrollo." a *Desarrollo, maldesarrollo y cooperación al desarrollo: África Subsahariana. - I. Desarrollo y maldesarrollo. 7. Evolución política*. Zaragoza: Departamento de Educación y Cultura, pp.121-131.

RAMÍREZ ANGULO, M.J. (1997). "África occidental y central." a *Desarrollo, maldesarrollo y cooperación al desarrollo: África Subsahariana. - I. Desarrollo y maldesarrollo. 7. Evolución política*. Zaragoza: Departamento de Educación y Cultura, pp.259-275.

TSHIBAMBE, N. (1997). "Fracaso del desarrollo y ajuste estructural en África subsahariana." a *Los retos de fin de siglo en África: derechos humanos, desarrollo, democracia, ajuste estructural e inmigración - emigración*. L'Hospitalet de Llobregat, pp.61-99.

CENTRE D'ESTUDIS AFRICANS (1999). *La cooperació de Catalunya amb l'Àfrica subsahariana*. Barcelona. CEA. Centro de Investigaciones Sociológicas.

VVAA (2005). *Migracions senegaleses a Catalunya: diagnòstic, maneres de relacionar-se i de comunicar-se i solidaritat amb les comunitats d'origen*. Barcelona: Fons Català de Cooperació al Desenvolupament.

DIAO, A. (2007a). “Las migraciones africanas: su impacto en el desarrollo”, en Alcalde, A.R y Ortiz, A. *Democracia y buen gobierno en África subsahariana*. Madrid: Siglo XXI, pp111-126.

DIAO, A (2007b). “La migración senegalesa en España: claves de su contribución al desarrollo” en *Documentación Social*, nº 147 2007, pp. 97-114.

DIAO, A. (2007c). “Codesarrollo y democracia: el papel sociopolítico de los inmigrantes”, en Iniesta, F., *África en diáspora: movimientos de población y políticas estatales*. Fundació CIDOB.

Pel que fa a estudis sobre **discriminació racial al mercat de treball**, no trobem bibliografia específica en aquest sentit, tot i que les evidents característiques fenotípiques poden fer pensar que els estereotips i els prejudicis racistes poden influenciar sovint en la relació que aquestes persones mantenen amb el mercat laboral. En concret, només es pot citar un capítol, en el qual no es fa referència explícita al mercat de treball a la discriminació en la que l'element “racial” és un tret més a afegir a la discriminació de gènere així com a la categoria d'estranger pobre:

GOMES, A. M. DA SILVA (1994). “Cotidianidad y vida de una inmigrante negra: el racismo como primer diálogo de contacto” a *Extranjeros en el paraíso*, Barcelona: Virus, pp.139-154.

En referència a la recerca **sobre la dona negroafricana i el mercat de treball**, trobem un nombre no menyspreable d'estudis que focalitzen en la qüestió de gènere, centrant-se especialment en les dones immigrants i com en elles coincideix una triple discriminació pel fet de ser dones, pobres i negres, és a dir en termes de gènere, classe i racialització. Però els estudis sobre aquesta qüestió han estat globals i no centrats en un col·lectiu, tot i que hi ha especialistes en els processos migratoris de l'Àfrica negra que desenvolupen el tema de gènere, com el cas de Kaplan, A. (2000a; 2000b; 2007), Jabardo, M. (1998) o Ribas, N. (1996, 1999). Ara bé, les obres que parlen sobre dona negroafricana i mercat de treball són molt minoritàries a l'àmbit espanyol i català, i de fet només hem trobat un autor que faci referència explícita a aquest tema i no només a les dones immigrants en general. Aquest autor, citat ja en altres temàtiques, és Papa Sow:

SOW, P. (2004). “Mujeres inmigrantes y/o esposas de inmigrantes senegaleses y gambianos en Cataluña (España): entre la vida familiar y la vida profesional” en *Revista Documents d'Anàlisi Geogràfica*, número 43, Bellaterra, (Barcelona, UAB.), pp. 69-88.

En aquest article l'autor descriu principalment les vinculacions entre producció (integració al mercat de treball) i reproducció (rol de gènere que les descriu com a puntals de l'àmbit domèstic i la cura familiar), en el cas de les dones *lakk kat*⁶.

D'altra banda trobem obres que es refereixen a la prostitució de dones immigrants en general on s'inclouen les dones negroafricanes com a grup d'estudi concret entre altres grups. Aquestes referències han estat incloses en el grup temàtic sobre segmentació del mercat de treball: economia submergida, ja que els factors claus són les característiques de la prostitució i els motius que condueixen a optar per formes de treball submergit.

Finalment, no hi ha cap autor que hagi abordat la qüestió de la **inserció laboral dels fills i filles dels immigrants procedents d'Àfrica negra**. Aquesta absència és un fet destacable ja que si situem el primer període de reagrupament familiar al 1991, podem pensar que hi ha bona part de població de segona generació, o de generació 1,5 (seguint la

⁶ Papa Sow utilitza aquest terme wolof seguint a N'Diaye (1998). Aquest terme és com els wolof anomenen a la resta de grups de la regió de *senegambia* que parlen una llengua diferent al wolof. Sow l'utilitza incloent-los a tots, fent encara més referència a l'etnicitat i no a la nacionalitat que el terme utilitzat pel Kaplan. Tot i això, la denominació més comuna quan es parla de migracions a Catalunya és la de Kaplan.

classificació sociològica) en edat jove, adolescents i joves adults que poden incorporar-se al mercat laboral si la seva situació respecte a nacionalitat o permís de treball els ho permet.

Comparant la producció general respecte migracions i mercat de treball amb la producció sobre la immigració negroafricana, observem que el volum majoritari de producció es situa entre 1992 i 2000, per tant, abans que el gran gruix de la resta de producció, confirmant que a partir del 2000 es posa èmfasi en altres col·lectius o nacionalitats. Així doncs, l'evolució de la producció segueix en paral·lel la història dels assentaments de diferents grups de població immigrant a l'estat.

Des de la perspectiva dels temes abordats, destaquen les obres generalistes, que són un gruix important de tota la producció, de la mateixa manera que passa amb la resta de grups segons orígens. En canvi hi ha menys producció relativa en els temes específics abordats. Destaca el nombre d'obres que parlen sobre cooperació com a impacte de la immigració a origen, i alhora l'absència de publicacions respecte remeses, fet que ens mostra ja en el seu abordatge una especificitat significativa, a no ser que es tracti d'un biaix dels investigadors/es, que atorgui menys agència als migrants negroafricans i per tant parli en termes de cooperació sobre els mateixos aspectes que per altres migrants es parla de remeses.

3.2 Salut i immigració negroafricana.

D'una banda, al capítol "Salut" p.275-303, del recopilatori de Bardají (2006) ja referit, trobem un llistat bibliogràfic de vint-i-vuit pàgines amb més de cinc-centes referències citades. Les temàtiques que podem distingir-hi són:

- Atenció sanitària dirigida a persones immigrants.
- Epidemiologia i salut pública, concretament referents a malalties infeccioses i/o a malalties "importades".
- Salut mental.
- Salut i qüestions culturals, en relació a malaltia o a salut, o més específicament obres sobre mediació intercultural en l'àmbit sanitari.
- Salut i desigualtat social.
- Salut i dona immigrant.
- Obres emmarcades dins l'àmbit de la pediatria, i força emmarcades dins el tema de la nutrició.
- Educació sanitària: projectes d'intervenció prevenció i/o promoció de caire divers.

Pràcticament des de 1990 fins a l'actualitat s'han anat publicant obres sobre immigració i salut, però el volum és menys important que en altres àmbits com el socioeconòmic. Tot i que les qüestions sobre salut i immigració negroafricana es comencen a publicar a inicis i mitjans dels vuitanta, el volum comença a ser considerable en la franja temporal de 1997-2004.

Pel que fa al àmbit temàtic, destaquen, per la seva extensió i amplitud temàtica i per l'augment que es produeix a partir de l'any 2000, les publicacions vinculades a l'Atenció sanitària dirigida a persones immigrants i qüestions vinculades a la Salut pública (malalties epidemiològiques) i Salut mental. Específicament, cal destacar les publicacions referents a la salut de les dones immigrants, amb amplitud de subtemes entre els que destaquen la planificació familiar, la fecunditat i la sexualitat, i el tema específic de la mutilació genital femenina. Respecte a temàtiques minoritàries, cal parlar de la salut i la desigualtat social, un enfocament novedós en el context de la producció, però no majoritari.

D'altra banda, per aquest tema específic trobem un altre recull bibliogràfic en el qual ens basarem per a l'anàlisi: Gijón, T, Jimenez, M. L. y Martínez, E (2008). Les conclusions d'un i altre són similars, l'atenció sobre salut i immigració a Espanya és recent comparant amb altres països europeus. Inicialment les obres sobre salut i immigració es van fixar en els reptes

que suposava la ‘nova població’ al sistema de salut i sobretot per a l’atenció primària. Aviat es va observar com les demandes de la població immigrant eren similars a les de la població autòctona trencant els tòpics sobre malalties importades. Tot i això en aquest recull es confirma l’estudi de malalties infeccioses o ‘malalties importades’ com una de les temàtiques més abordades així com les obres en referència al sistema sanitari i la salut mental.

Pel que fa concretament a salut i població procedent d’Àfrica negroafricana trobem:

De 1985 a 1991: Balanzó, X., Bada, J. L., González, C. A. (1984); Savall, R. Et al. (1989).

De 1992 a 2000: Gómez Rodríguez, A. J. (1992); Prohens Perelló, B. (1992); Cabot, A. (1993) ; Domingo, A. , Clapés, J., Prats, M. (1995); Kaplan Marcusan, A. (1995; 1997) Checa, F. (1998); Calvo Buezas, T. (coord.) (1999); Gatell, P. (1999); Madurga, P. y García, D. (1999); Ortiz, B. et al. (1999); Roca, C. et al. (1999); Navas, M. (2000)

De 2001 a 2009: Castillo, S. (2001) ; Laynez, F. Et al. (2001); ; Roca et al. (2001); Roca, C., Balanzó, X., Fernández-Roure, J.L, Sauca, G., Savall, R., Gascon, J. (2002) ; Pérez, J.L. (2002); Ferrer, X. et al. (2003); Blázquez, M.I. i Mazarrassa, L. (2003) ; Blázquez, M.I. et al. (2003); Blázquez, M.I. (2003); Mendiguren, B. (2005; 2007a; 2007b; 2007c; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010) Merino Tejada, M. (2003); Fons, V. (2004; 2008); Goldberg, A. (2004; 2008); Kaplan Marcusan, A. (2000; 2001; 2006); Kaplan Marcusán i Carrasco (1999; 2001); Càceres, J. i Espeitx, E. (2006) ; Pardo Moreno, G. (2006) Sow, P. i Bledsoe, C. (2007); Pardo, G.; Engel, J.L; Agudo, S. (2007); Silatchon, M. C. (2007); Mallart, Ll. (2008; 2009)

En un primer moment trobem pocs autors que tractin aquesta temàtica, bé perquè l’arribada recent fa que no hi hagi encara consolidat l’objecte d’estudi com a tal, o bé perquè els primers treballs són més generalistes. L’inici de publicacions les trobem en una segona fase del primer període, a partir del moment en el que es consolida la presència de migració negroafricana amb els primers processos de reagrupament familiar a partir de 1995. Finalment en l’últim període, amb la internacionalització de les migracions al voltant del 2000 i amb la consolidació del fenomen a Catalunya, trobem més autors que com veurem a continuació, aborden temàtiques molt específiques dins del tema de salut i immigració.

Pel que fa a les temàtiques abordades, es reproduïxen les mateixes que en l’àmbit de salut en general o que tracten de la situació d’immigrants d’altres nacionalitats:

Respecte a **Atenció sanitària o descripció de sistemes mèdics** les referències obtingudes són:

BALANZÓ, X. , BADA, J. L., GONZÁLEZ, C. A. (1984). "La atención sanitaria en la población africana residente en la comarca del Maresme (Barcelona)." *Revista de sanidad e higiene pública* 1984:58 (7-8):769-778.

GÓMEZ RODRÍGUEZ, A. J. (1992). *Necesidades de salud y utilización de servicios sanitarios por los inmigrantes africanos en Granada: un estudio exploratorio*. Granada: Escuela Andaluza de Salud Pública.

ROCA, C. et al. (1999). "Caracterización demográfica, motivos de consulta y morbilidad prevalente en la comunidad de inmigrantes africanos de la comarca del Maresme." *Medicina. Clinica*, 1999:215-217.

ORTIZ, B. et al. (1999). "Motivos de hospitalización de pacientes africanos en la planta de medicina interna. Estudio de 108 casos." *Atención primaria*, 24 (supl.li), 1999:398.

FERRER, X. et al. (2003). "Unekete: aproximación a la atención primaria en Gambia. ¿Que le pasa?" *Atención primaria*, 32 (supl. 1) 2003:63.

En aquest àmbit, les publicacions són inicialment de caire descriptiu i generalista, sembla que sorgeixin com a resposta d’una realitat quotidiana en el marc de l’atenció primària tant a ‘origen’ com a ‘destí’, i només una publicació fa una anàlisi des de la perspectiva del pluralisme mèdic.

Destaquen per nombre les obres d'**Epidemiologia i salut pública**. La majoria d'autors aborden la qüestió a través de parlar de malalties infeccioses, és a dir, la influència que ha generat la immigració en la 'reaparició' de malalties suposadament superades per la transició epidemiològica, així com l'anàlisi de la situació de la sanitat pública

SAVALL, R. *et al.* (1989). "Prevalencia de la infección por el virus de la Inmunodeficiencia humana (VIH) tipo 1 en enfermos africanos residentes en Catalunya." *Medicina Clínica*, 92, 1989:161-163.

GATELL, P. (1999). "Mujer senegalesa" en *Investigación epidemiológica de casos en población desfavorecida (estudios de casos)*. Madrid: muestra de informes. pp-289-292.

MADURGA, P. Y GARCÍA, D. (1999). "Entrevista con un joven senegalés y otro de Sierra Leona", en *Investigación epidemiológica de casos en población desfavorecida (estudios de casos)*. Madrid: muestra de informes. pp-285-288.

CASTILLO, S. (2001). "Red Europea entre las Comunidades de África Subsahariana y los agentes de salud para la prevención de VIH/SIDA", en *Prevención del VIH / SIDA en inmigrantes y minorías étnicas*. Madrid: Ministerio de Sanidad y Consumo, pp.77-80.

LAYNEZ, F. *et al.* (2001). "Inmigrantes africanos ingresados por enfermedades infecciosas." *Atención Primaria*, 28 (Supl. 1), 2001:113.

ROCA *et al.* (2001). "Red Europea entre las comunidades de África Subsahariana y los agentes de salud para la prevención del VIH/SIDA", a *Prevención del VIH/SIDA en inmigrantes y minorías étnicas*. Madrid: Ministerio de Sanidad y Consumo, pp.77-80.

ROCA, C., BALANZÓ, X., FERNÁNDEZ-ROURE, J.L, SAUCA, G., SAVALL, R., GASCON, J. (2002). "Enfermedades importadas en inmigrantes africanos: estudio de 1321 pacientes." *Medicina Clínica*, 119 (16), 2002: 616-619.

PÉREZ, J.L. (2002). "Inmigración africana en Canarias e infección tuberculosa." *Medicina clínica*, 118 (1) 2002:38.

MENDIGUREN, B. (2007a) "Los efectos indeseables del trabajo social con población emigrante: el caso del sistema público de salud en Malí", *Revista española de Desarrollo y Cooperación* nº19, IUDC-UCM.

- (2007b) "La Antropología de la Medicina como herramienta diagnóstica y de tratamiento del mal estar de la sanidad pública en los países en vías de desarrollo: el caso de Malí", en Esteban (ed) *Introducción a la Antropología de la salud*. Bilbao: Ed. Osalde.

- (2009a) "Las migraciones en África Subsahariana: un problema de salud pública o de los posible efectos perversos del (co) desarrollo en materia socio-sanitaria", *Rev Anthropology and Health Journal-AHJ*, nº 2.

En canvi, s'aprecia una baixa producció sobre **Salut mental**, amb una única publicació que parla sobre depressió, i una altra que es refereix en general a immigració africana, de manera que engloba també el Magreb:

NAVAS, M. *et al.* (2000). *Una aproximación psicosocial a la inmigración africana de un municipio del poniente almeriense: causas, consecuencias y políticas futuras*. Madrid: Universidad Pontificia Complutense.

PARDO, G.; ENGEL, J.L; AGUDO, S. (2007). "Diagnóstico de depresión en inmigrantes subsaharianos." *Atención primaria: Publicación oficial de la Sociedad Española de Familia y comunitaria*, Vol. 39, nº 11, 2007 p. 609-614.

En la temàtica de **Salut i cultura**, trobem les aportacions següents:

PROHENS PERELLÓ, B. (1992). *Brujos y libaciones a espíritus entre los wolof de Senegal*. Tesis doctoral, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.

CHECA, F. (1998). La culturización del dolor. Salud y enfermedad en los inmigrantes africanos, en F. Checa (edit.): *Africanos en la otra orilla. Trabajo, cultura e integración en la España Mediterránea*. Barcelona: Icaria, pp. 81-121.

FONS, V. (2004). *Entre dos aguas. Etnomedicina, procreación y salud entre los Ndowe de Guinea Ecuatorial*. Barcelona: Ceiba.

MENDIGUREN, B. (2005) *Inmigración, medicalización y cambio social entre los soninké: El caso de Dramané (Mali)*. Tesis doctoral Dir. M. L. Esteban. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

MALLART, LL. (2008) “Reflexiones sobre la etnografía por el estudio de los sistemas médicos africanos”, en Fernandez et al. (Eds.) *La diversidad frente al espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*, Quito: Eds. Abya-Yala.

- (2009). *El sistema mèdic d'una societat africana: els Evuzoc del Camerún*. Barcelona: Institut d'estudis catalans.

MENDIGUREN, B. (2009b) “Sistemas médicos en Mali: en zona de inmigración: interacciones pasadas y presentes entre lo local y lo global”, *Revista Académica de Relaciones Internacionales*, nº 1.

En estreta vinculació a aquest darrer tema trobem l'àmbit de **mediació intercultural**, on no s'han pogut identificar publicacions específiques sobre el grup migrant objecte d'anàlisi.

També és minoritari l'abordatge de qüestions vinculades a **Desigualtat social i salut**:

DOMINGO, A., CLAPÉS, J., PRATS, M. (1995). *Condicions de vida de la població d'origen africà i llatinoamericana a la regió metropolitana de Barcelona: una aproximació qualitativa*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

GOLDBERG, A. (2004). *Ser inmigrante no es una enfermedad. Inmigración, condiciones de vida y de trabajo. El proceso de salud/enfermedad/atención de los inmigrantes senegaleses en Barcelona*. Tesis doctoral dirigida por Adriana Kaplan i Oriol Romaní. Tarragona: URV.

- (2008) “El proceso de salud/enfermedad/atención de los migrantes senegaleses en Barcelona”, en Fernandez et al. (Eds.) *La diversidad frente al espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*, Quito: Eds. Abya-Yala.

MENDIGUREN, B. (2007c) “La institucionalización de la biomedicina y las jerarquías locales entre los soninké de Malí”, *Revista Studia Africana*, nº17.

- (2008a) “Medicalización y cambio social entre los soninké: el caso de Dramané (Malí)”, en Fernandez et al. (Eds.) *La diversidad frente al espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*, Quito: Eds. Abya-Yala.

Respecte a **Dona negroafricana i salut** trobem:

KAPLAN MARCUSAN, A. (1995). “Aculturación de los comportamientos reproductivos en la población migrante senegambiana residente en Catalunya”, en *International Meeting on Immigration: Health and Social Policies: abstracts*, Granada, pp. 17-18.

- (1997). “Aculturación de los comportamientos reproductivos en la población migrante senegambiana residente en Cataluña” en *Inmigración: salud y políticas sociales*. Granada : Escuela Andaluza de Salud Pública. pp.153-157.

CALVO BUEZAS, T. (coord.) (1999). *Estudios de caso. Mujer senegalesa. Vol 2*. FAO, pp. 163-166.

KAPLAN MARCUSÁN, A. (2000) “Integración social, identidad étnica y género: la salud sexual y reproductiva de las mujeres migrantes subsaharianas: retos e implicaciones”, en *II Congreso sobre la Inmigración en España*, Madrid, octubre 2003.

MERINO TEJADA, M. (2003). *Fecunditat de dones migrants subsaharianes: estudi sobre un col·lectiu resident a Mataró procedent de Gàmbia, Senegal i Malí*. Tesis doctoral. Diridida per Maria do Carmo Fonseca.

KAPLAN MARCUSÁN, A. (2006). *Mutilació genital femenina: prevenció i atenció*. Institut Català de la Salut.

- PARDO MORENO, G. (2006). "Acercamiento a las características sociosanitarias de las mujeres subsaharianas de 2 programas de atención a inmigrantes de Madrid." *Enfermería clínica*, vol. 16, núm. 5, pp. 264-267.
- SILATCHON, M. C. (2007). "Mujer, África y salud", *A tu salud*, 1137-3350, nº 58, 2007. pp.22-26.
- SOW, P. I BLEDSON, C. (2007). "High fertility Gambians in Low Fertility Spain: The dynamics of child accumulation across transnational space." In *Demographic Research Review*, Volume 16, article 12, pp. 375-412.
- FONS, V. (2008) "Algunas consideraciones teóricas a propósito de la concepción de la salud procreativa de las mujeres ndowé de Guinea Ecuatorial", en Fernandez et al. (Eds.) *La diversidad frente al espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*, Quito: Eds. Abya-Yala.
- MENDIGUREN, B. (2008b) "Yo también quiero ser mujer soninké o del enfermar como estrategia de género en un contexto rural de desarrollo humano limitado", *Revista Studia Africana* nº19.
- (2010) "¿Has visto mi nuevo juego de cacerolas?" en Comelles et al (Ed.) *Migraciones y Salud*, Publicaciones URV.

A l'àmbit de la **Pediatría** només es localitzen articles puntuals d'àmbits diversos, incloent referències sobre mutilació genital femenina:

- CABOT, A. (1993). "Experiència d'un servei de pediatria d'un hospital comarcal en l'atenció a fills d'inmigrants africans", a *Butlletí de la Societat Catalana de Pediatria*, Barcelona, p.53.
- CORTÉS MARINA, R.B. Características de la población infantil subsahariana (principalmente de origen gambiano), atendida en una consulta de Pediatría de Atención Primaria en Sant Feliu de Guíxols (Cataluña) a *Grupo de Cooperación Internacional de la Asociación Española de Pediatría de Atención Primaria*. [<http://www.aepap.org/inmigrante/realidadsub.htm>]
- CORTÉS MARINA, R.B. Raquitismo carencial en una niña gambiana. Caso clínico. a *Grupo de Cooperación Internacional de la Asociación Española de Pediatría de Atención Primaria*. [<http://www.aepap.org/inmigrante/realidadsub.htm>]
- Protocol d'atenció a infants immigrants. Programa de seguiment del nen sa. Departament de salut. Generalitat de Catalunya, 2005
- Quan s'aborden les migracions en general en relació amb la salut apareix el tema de l'alimentació, i en canvi no hi ha específicament gran quantitat de publicacions:
- CÁCERES, J. I ESPEITX, E. (2006). *Cuines en migració: alimentació i salut d'equatorians, marroquins i senegalesos a Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- KAPLAN MARCUSÁN, A., CARRASCO, S. (1999). *Migración, cultura y alimentación. Cambios y continuidades en la organización alimentaria de Gambia a Cataluña*. Barcelona: UAB
- (2001). "Cambios y continuidades en torno a la cultura alimentaria en el proceso migratorio de Gambia a Cataluña", en M. Gracia Arnaiz (coord.) *Somos lo que comemos. Estudio de alimentación y cultura en España*. Barcelona: Ariel.

Finalment, respecte a **Educació sanitària** trobem una autora que s'ha centrat en població africana:

- BLÁZQUEX, M.I., et al. (2002). "Red entre las comunidades africanas y los agentes de salud: una oportunidad para la mediación en salud dentro de la comunidad." *I Congreso de Mediación Intercultural. Escuela de Mediación social de la Comunidad de Madrid*. Madrid.
- BLÁZQUEX, M.I., MAZARRASA, L. (2004) "Aproximación a las asociaciones africanas como agentes de salud en sus comunidades inmigrantes. Experiencias des de la practica", *Ofrim suplementos*, 11, 2004: 69-90.

Així, doncs, les principals temàtiques són, d'una banda, les vinculades a la salut pública (epidemiologia i malalties infeccioses), tema recurrent en l'estudi de les migracions en general i, d'altra banda, les vinculades a la dona d'origen negroafricà, especialment les qüestions de salut reproductiva i mutilació genital femenina. Destaca la minsa proporció de literatura que parli sobre salut mental, així com de desigualtat social en l'àmbit de la salut. També trobem poca producció en els àmbits de nutrició, pediatria, educació sanitària i temes específics de cultura i salut.

Hi ha força autors que han publicat alguna obra en aquest àmbit de forma puntual, però no s'especialitzen en salut i migracions negroafricanes. Les úniques autores que podríem destacar en aquesta línia, ambdues antropòlogues, són d'una banda Adriana Kaplan, tot i que cada cop més s'ha centrat en un àmbit molt específic, l'estudi de les pràctiques tradicionals perjudicials, i especialment la mutilació genital femenina a l'Àfrica negra i en la diàspora migratòria, i Berta Mendiguren, que ha descrit els sistemes mèdics entre els soninké de Mali i els efectes del co-desenvolupament en aquest grup.

3.3. Educació i immigració negroafricana.

De nou començarem l'anàlisi en referència al capítol "*Educación*" p.78-153, del recopilatori de Bardají (2006). En aquest cas, trobem un llistat bibliogràfic de setanta una pàgines amb gairebé mil cinc-centes referències citades. Les temàtiques que podem distingir-hi són, seguint la classificació del propi capítol:

- Obres vinculades a qüestions educatives generals que parlen sobre un o diversos col·lectius de forma conjunta
- Pràctica educativa intercultural
- Ensenyament de la *llengua i cultura d'origen*
- Materials didàctics
- Etnocentrisme a manuals escolars
- Música i interculturalitat
- Formació de formadors
- Educació d'adults

A més, trobem un capítol dedicat a Menors, encara que com a àmbit no correspongui al marc global d'educació. Es distingeixen principalment anàlisis vinculades a:

- Menors no acompanyats
- Centres de menors i immigració
- Característiques i dinàmiques relacionades amb els fills i filles d'immigrants d'algun col·lectiu, on trobem especialment referència a marroquins, llatinoamericans i, més recentment, xinesos.

Pel que fa concretament a educació i població procedent d'Àfrica negra, aquesta seria la distribució temporal:

De 1985 a 1991: No trobem referències en aquest període.

De 1992 a 2000: Carbonell, F. (1992); Ferran, O. (1997); Obiols, M. R. (1997); Soto, P. (1997); Artero, A. (1999); Fullana, J. (1999).

De 2001 a 2010: Besalú et al. (2001); Besalú, X.: (2002); Farjas, A. (2002c); Gràcia, Ll.: i Contreras, J. M. (2002); Orozco, M.; Roca, F. (2002); Valero, J. R. (2002); Fullana, J.; Besalú, X.; Vila, M. (2003); Carrasco, S. (coord.) (2004); Farjas, A. (2004); Fullana, J.; et al. (2004); Kaplan, A.; Ballestín, B. (2004); San román, T.; Diao, A.; Barry, A.; Cámara, M. (2004); Vila (2008); Goldberg (2010).

Les publicacions de recerca educativa i relatives als menors fills i filles d'immigrants d'origen negroafricà són molt poques i poc variades, tant pel què fa a les publicacions existents com les temàtiques de les que s'ocupen específicament.

Com veiem a continuació, moltes de les publicacions fan referència al terme “africà” de manera que resulta una categoria ambigua que inclouria de manera conjunta **menors d’origen magribí i negroafricà**, tant senegambians com altres orígens. En aquesta línia trobem:

FERRAN, O. (1997). “Conversa amb joves africans de casa nostra”, *Perspectiva escolar*, 219, pp.13-20.

En canvi, més específicament, també es fa referència a **menors segons la nacionalitat**:

FARJAS, A. (2002c). “Hijos e hijas de inmigrantes gambianos en la provincia de Girona”, en García Castaño, F. J. y Muriel, C., *La inmigración en España: contextos y alternativas*. Granada: Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.

GOLDBERG, A. (2010) “Hijos de familias migrantes senegalesas residentes en Cataluña: un abordaje antropológico alrededor de sus procesos de socialización” a *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, 2010:

Si relacionem aquesta categoria “d’africans” amb l’**escola**, dins les temàtiques vinculades a qüestions educatives generals, identifiquem les referències següents:

BESALÚ, X.: (2002). “Éxito y fracaso escolar en los alumnos diferentes. El alumnado de origen africano en Girona”, *Cuadernos de Pedagogía*, 315, pp. 72-76.

BESALÚ et al. (2001). *El procés d’escolarització d’alumnat fill de famílies immigrades d’origen Africà escolaritzat a les comarques de Girona*. Universitat Girona.

FULLANA, J. (1999). *Estudi sobre l’èxit i el fracàs escolar dels alumnes fills d’immigrants estrangers africans a la comarca de Girona*. Universitat de Girona.

FULLANA, J.; BESALÚ, X.; VILA, M. (2003). *Alumnes d’origen africà a les escoles*. Girona: CCG.

FULLANA, J.; ET AL. (2004). “El procés d’escolarització de l’alumnat de famílies immigrades d’origen africà”, a Besalú, X.; Climent, T. (coords) *Construint identitats. Espais i processos de socialització dels joves d’origen immigrant*. Barcelona: Editorial Mediterrània, pp.145-176.

SAN ROMÁN, T.; DIAO, A.; BARRY, A.; CÁMARA, M. (2004). *Sueños africanos para una escuela catalana*. Barcelona: Servei de Publicacions, Universitat Autònoma de Barcelona.

SOTO, P. (1997) “Infants i joves africans a les escoles de Catalunya”, *Perspectiva escolar*, 219, 1997: 7-12.

VALERO, J. R.(2002). *Inmigración y escuela. La escolarización en España de los hijos de los inmigrantes africanos*. Alicante: Universidad de Alicante.

Respecte al tema definit com **l’ensenyament de la llengua i cultura d’origen**:

GRÀCIA, LL.: I CONTRERAS, J. M. (2002). *El soninké i el mandinga: estudi comparatiu entre les gramàtiques del soninké i el mandinga i la del català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Benestar Social.(www.gencat.net/benestar/immigra/pinze.htm)

OBIOLS, M. R. (1997). *Introducció a la cultura de l’Àfrica negra. Un mitjà per desenvolupar l’educació intercultural a l’ensenyament secundari*.

(<http://www.xtec.es/sgfp/licencias/199798/memoies/RObiols.pdf>)

OROZCO, M.; ROCA, F. (2002). *El fula i el wòlof: estudi comparatiu entre les gramàtiques del fula i el wòlof i la del català*, Departament de Benestar Social. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

VILA, J.I (2008) Lengua familiar y conocimiento de la lengua escolar en Cataluña al finalizar la Educación Infantil en *Revista de Educación* (Madrid) 2008,

I pel que fa a **formació i educació d'adults**, sobre la categoria genèrica d'africà, trobem també:

CARBONELL, F. (1992). *La formació dels treballadors estrangers africans i de les seves famílies*. Girona: Fundació SERGI.

ARTERO, A. (1999). Projecte INSER-IM, *Inmigración africana y formación continua: Iª Jornada de intercambio metodológico*, Barcelona: IDFO, pp. 50-54.

Així, doncs, la resta de les obres vinculades a **qüestions educatives** específicament respecte a **migracions negroafricanes** són:

CARRASCO, S. (coord.) (2004). *Inmigración, contexto familiar y educación. Procesos y experiencias de la población marroquí, ecuatoriana, china y senegambiana*. Colección Educación y Sociedad, 15. Barcelona: ICE de la Universitat Autònoma de Barcelona.

KAPLAN, A.; BALLESTÍN, B. (2004). "La inmigración senegambiana: entre el retorno y el arraigo de la escolarización", a CARRASCO, S. (coord.), op. cit., 2004: 203-240.

FARJAS, A. (2004). *El procés migratori gambià a comarques: el cas de Banyoles, Olot i Salt*, Tesi de doctorat (Dir. Marquès Sureda, S.) Universitat de Girona.

Podem concloure, per tant, que les qüestions educatives i les vinculades als menors fills i filles de la immigració negroafricana en general, o senegambiana en particular, són amb diferència les qüestions menys abordades, amb una clara producció minoritària respecte a la producció general en qüestions educatives i migracions.

Hi ha molt poques referències sobre les característiques específiques de les experiències d'aquests menors, més enllà d'algunes obres que parlen genèricament d'africans. Pel que fa a l'escolarització, l'interès s'ha centrat en l'èxit i el fracàs escolar d'aquests menors o, en general, en el procés d'escolarització a primària, i per tant amb un important buit respecte a altres etapes educatives, o fins i tot respecte a la seva presència en etapes postobligatòries, ja que el fet que els primers reagrupaments fossin a inici dels noranta fa que sigui un dels col·lectius amb més fills i filles nascuts ja a Catalunya i que haurien pogut seguir etapes educatives més avançades. En aquest sentit, sorprèn encara més que en l'àmbit de salut l'absència d'una producció específica sobre desigualtats educatives.

Cal mencionar, també, que trobem algunes aportacions vinculades a l'aprenentatge de la llengua i la cultura d'algunes ètnies majoritàries a Senegal i Gàmbia, i molt poques aportacions respecte l'educació d'adults de forma específica.

4. Conclusions: de l'anàlisi dels fluxos a l'anàlisi dels problemes socials

L'objectiu d'aquest article era fer una anàlisi de la bibliografia específica existent sobre població procedent d'Àfrica negroafricana i especialment de Senegal i Gàmbia, mostrant de nou l'evolució temporal de la producció, les principals temàtiques i els autors/es que les han tractades, per corroborar o refutar la hipòtesi plantejada a l'article anterior, on es valorava que els interessos de l'acadèmia havien anat paral·lels als períodes d'assentaments dels diferents grups de migrants, obviant especialment les migracions procedents de l'Àfrica negra, un cop aquestes ja no formaven part dels orígens majoritaris dels immigrants de l'Estat espanyol.

Després de fer l'anàlisi de les temàtiques específiques tractades en els tres àmbits seleccionats – mercat de treball, salut i educació– podem dir que encara es revela més clarament aquesta situació. Ja s'ha comentat com paral·lelament a la consolidació de les migracions en general als països del sud d'Europa, amb la diversificació d'orígens que suposa, es consolida també la figura "d'expert en migracions" augmentant el nombre d'investigadors en aquests temes i l'especialització i la diversificació temàtica, però podem confirmar que aquests augments no són significatius en el cas de la producció sobre migracions negroafricanes.

Pel què fa als temes de Mercat de Treball, el volum majoritari de producció sobre la immigració senegambiana i negroafricana es situa entre 1992 i 2000. Es constata la manca de literatura sobre la segmentació del mercat laboral, empresariat immigrant, gènere i mercat de treball i, encara més preocupant, sobre inserció laboral de fills i filles d'immigrants d'aquests orígens. Per contraposició, els temes referits a cooperació i desenvolupament estan sobredimensionats, aspecte que caldria analitzar amb més detall.

Respecte als temes de Salut, se'n comença a parlar quan la immigració d'aquest origen adquireix una dimensió familiar, a partir dels primers reagrupaments, però destaca el baix nombre d'autors especialistes en aquesta qüestió, la majoria dels quals s'hi refereixen en publicacions puntuals. Destaquen les aportacions i autors que fan un anàlisi des de les perspectives de l'antropologia mèdica com Mendiguren, Golberg i Mallart.

Finalment, pel què fa a l'àmbit educatiu, i en les qüestions referents a menors fills/filles d'immigrants de països subsaharians en general, la producció específica és molt escassa, revelant un desinterès consistent amb els temes d'inserció sociolaboral esmentats més amunt, i es constaten grans buits de coneixement en aquest àmbit fonamental per a poder valorar les condicions d'integració social.

En definitiva, es pot afirmar amb força fonament que l'interès de l'acadèmia ha estat influenciat per les característiques dels fluxos migratoris més que per les problemàtiques específiques que afecten a grups i col·lectius específics, com els que representa la població procedent de l'Àfrica negroafricana, estudiant preferentment aspectes relacionats amb la immigració dels grups majoritaris. Així doncs, queda pendent revisar l'agenda de les prioritats de recerca, per a què que un cop assentades les migracions i consolidat l'àmbit de recerca de les migracions a Catalunya i a Espanya, es facin passes més enllà en el sentit d'identificar problemàtiques viscudes i que afecten especialment als grups migrants, per evitar continuar contribuint a la seva invisibilitat i la manca d'atenció que comporta respecte els problemes socials que més els afecten en el seu procés d'incorporació a la societat catalana i espanyola.

Hem vist que hi ha una escassa producció antropològica sobre migracions negroafricanes en general o específicament en algun dels àmbits concrets analitzats, però hem pogut constatar que les seves aportacions són les que han tingut major impacte i han contribuït a un coneixement més profund de la realitat, tant a origen com a destí, de les persones i els fenòmens implicats en les migracions. Malauradament, sembla que l'acadèmia, a banda d'excepcions, continua tenint dificultats per sortir dels seus propis murs i compartir experiències, interessos i realitats amb els subjectes/objectes d'anàlisi. En aquesta línia l'antropologia caracteritzada per l'ús de tècniques qualitatives i, especialment, el treball etnogràfic, encara té molt a aportar en aspectes fonamentals del coneixement sobre les migracions negroafricanes a Catalunya.

Referències.

- BARDAJÍ RUIZ, F. (2006). *Literatura sobre inmigrantes en España*. Observatorio Permanente de la Inmigración. Ministerio de trabajo y asuntos sociales.
- CARRASCO, S., (Dir.) BALLESTÍN, B., HERRERA, D., OLIVÉ, C.M. (2002). "Infància i Immigració: entre els projectes dels adults i les realitats dels infants », Vol. IV (AADD) *La Infància i les famílies als inicis del S. XXI*. Barcelona: CIIMU.
- DURAND, J. (1994). *Más allá de la linea: patrones migratorios entre México y Estados Unidos*, México: CNCA.
- GIJÓN, T, JIMENEZ, M. L. Y MARTÍNEZ, E (2008). "Repertorio bibliográfico sobre "inmigración y salud" en España", a Fernandez et al. (Eds.) *La diversidad frente al espejo: salud, interculturalidad y contexto migratorio*, Quito: Eds. Abya-Yala.
- JABARDO, M. (1998). "Inmigración femenina africana y la construcción social de la "Africanidad"" a *Ofrim suplementos*, nº 3, pp.175-190.

- (2004). "Ciudadanía transnacional y ciudadanía de grado. La construcción de la africanidad más allá del territorio." a *Actes del Congrés Internacional d'Estudis Africans. IV Congrés d'Estudis Africans del Món Ibèric*. Organitzat per la Generalitat de Catalunya, LISA i ARDA del 12 al 15 de gener de 2004.
- (2006). *Senegaleses en España. Conexiones entre origen y destino*. Observatorio permanente de la Inmigración. Madrid:Subdirección General de Información Administrativa y Publicaciones, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 2006.
- KAPLAN MARCUSÁN, A. (1998). *De Senegambia a Cataluña: procesos de aculturación e integración social*. Fundación "La Caixa" ISBN 84-7664-605-4. IE510.
- (2007). "Las migraciones senegambianas en España: una mirada desde la perspectiva de género." en Iniesta, F. (2007) *Africa en diáspora : movimientos de población y políticas estatales*, ISBN 84-87072-79-8, pags. 153-168
- MENDIGUREN, B. (2010) "Más allá del tiempo y del espacio: la solidaridad como pilar secular y transnacional de la reproducción familiar y social soninké", *Revista História* nº 51: Questões & Debates. Editora UFPR.
- MOTA-MOYA, P. (2007). *Migracions i salut: Interrelacions a la immigració estrangera a Catalunya*, tesi doctoral : UAB, dirigida per Josefina Caminar i Àngels Pascual.
- NARCISO, L. (2010) "Les referències sobre la immigració negroafricana a Espanya i Catalunya. Revisant els objectius de l'acadèmia", a *Emigra Working Papers*, 133.
- ROMANÍ, O. (2002). "La salud de los inmigrantes y la salud de la sociedad. Una visión des de la antropología." *FMC*, 9 (07): 498-504.
- LANDOLT, P. (2001). "Salvadoran economic transnationalism: embedded strategies for household maintenance, immigrant incorporation and entrepreneurial expansion", in *Global networks: A Journal of Transnationalism Affairs*, 1 (3): 217-241.
- PAJARES, M. (2008). *Inmigración y Mercado de Trabajo*. Informe 2008, Madrid, Observatorio Permanente de la Inmigración, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- PARELLA, S. (2007). "Mercat de treball i població immigrada a Catalunya". a T. Montagut (coord.) *Societat Catalana 2007*, Barcelona: IEC/ACS.
- RIBAS, N. (1999). *Las presencias de la inmigración femenina: un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en Cataluña*. Barcelona: Icaria, 1999. - 463 p. -. ISBN 84-7426-450-2. IE573.